

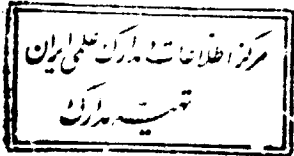

۱۴۰۴

۱۳۶۰ ۱۴۲ ۲۳

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی (گرایش اسلامی)

عنوان

«بررسی کتیبه‌های مجموعه آستان قدس رضوی در دوره صفوی»

نگارش

سیدهاشم حسینی

011554

استاد راهنما

جناب آقای دکتر محمود طاووسی

استاد مشاور

جناب آقای دکتر فرهنگ خادمی

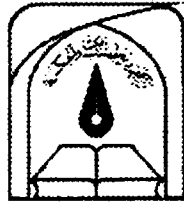
بهار ۱۳۸۰

۳۴ ۵۰۴

بسمه تعالی

تأیید به اعضای هیأت داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد
اعضای هیأت داوران نسخه نهایی پایان نامه آقای سید هاشم حسینی تحت عنوان " بررسی کتیبه
های آستان قدس رضوی در دوره صفوی " را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را
برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد میکنند.

اعضای هیأت داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
استاد راهنما	دکتر محمود طاووسی	استاد	
استاد مشاور	دکتر فرهنگ خادمی ندوشن	استادیار	
نماینده شورای تحصیلات تکمیلی			
استاد ممتحن	دکتر محمد یوسف کیانی	استاد	
استاد ممتحن	دکتر الیاس صفاران	استادیار	

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد میشوند:

ماده ۱- در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ای خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به "مرکز نشر آثار علمی" دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲- در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه)، عبارت ذیل را چاپ کند:
"کتاب حاضر، حاصل کار پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته باستان شناسی گرایش دوران اسلامی است که در سال ۱۳۸۰ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر محمود طاووسی و مشاوره آقای دکتر فرهنگ خادمی ندوشن از آن دفاع شده است."

ماده ۳- به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک صد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به "دفتر نشر آثار علمی" دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴- در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس تادیه کند.

ماده ۵- دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند وجه خسارت مذکور را از طریق مراجع قضائی مطالبه و وصول نماید، به علاوه دانشگاه حق خواهد داشت به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تأمین نماید.

ماده ۶- اینجانب سیدهاشم حسینی دانشجوی رشته باستان شناسی گرایش دوران اسلامی مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرائی آن را قبول کرده و به آن ملتزم می شوم.

تقديم به:

بارگاه ملكوتي هشتمين حجت
حق بر روي زمين، امام رحمت
و عطوفت، غريب الغربا، علي
ابن موسي الرضا (ع) و تمام
جويندگان طريق حق و حقيقت.

تقدیر و تشکر

ضمن سپاس و تشکر از درگاه ایزد متعال که توفیق انجام این پژوهش را به حقیر عطا فرمود، وظیفه خود می دانم از زحمات استادان گرانقدر جناب آقای دکتر محمود طاووسی (استاد راهنما) و جناب آقای دکتر فرهنگ خادمی (استاد مشاور) و آقایان دکتر محمد یوسف کیانی و دکتر الیاس صفاران (اعضای هیأت داوران) و آقای دکتر علی رضا هژبری نویری (ریاست محترم گروه) که دلسوزانه مرا در به انجام رسانیدن پژوهش حاضر راهنمایی نمودند تقدیر و تشکر نموده، توفیق روز افزون آنان را از درگاه ایزد منان خواهانم.

از آقای سید محسن حسینی و خانم مژگان حسینی که در فراهم آوردن برخی از عکسهای کتیبه‌ها کمال همکاری را با بنده داشتند، متشکرم و آرزوی موفقیت و سربلندی ایشان را دارم. از دوست عزیزم آقای روح الله جعفری که زحمت ترجمه برخی از متون عربی را بر عهده داشتند نیز کمال تشکر را دارم. همچنین سپاس مخصوص دارم از خانم ناهید غفوری که با وجود مشغله فراوان مرا در انجام برخی از کارهای تایپی و غلط گیری یاری نمودند.

در پایان نیز از زحمات آقایان حسن هاشمی، علی برزگر، مجید ساریخانی و همچنین کلیه دوستانی که به نحوی مرا در انجام این تحقیق یاری نمودند تشکر و قدردانی می نمایم.

«چکیده»

از جمله بناهای مهم مذهبی دوران اسلامی در ایران مجموعه حرم مطهر امام رضا(ع) در شهر مقدس مشهد می‌باشد که دارای کتیبه‌هایی زیبا و نفیس از ادوار مختلف اسلامی است. از مهمترین کتیبه‌های این مجموعه، کتیبه‌های متعلق به دوره صفوی می‌باشد. از آنجا که در دوران صفوی، فرهنگ هنری ایران زمین، وارد دوره جدیدی از شکوه و عظمت گردیده و بدین سبب از پایگاه خاصی در تاریخ هنر ایران برخوردار گشته، لزوم شناسایی و بررسی کتیبه‌های این دوره مخصوصاً در یک مجموعه مهم مذهبی برای دست یافتن به یک شناخت کامل‌تر و عمیق‌تر از هنر مذهبی این دوره مشخص می‌شود.

از بارزترین ویژگی‌های کتیبه‌های صفوی بررسی شده در مجموعه حرم امام رضا(ع)، غلبه متون مذهبی است که با محوریت مذهب تشیع رنگ و جلای خاصی به خود گرفته و این خود یکی از مهمترین تحولات کتیبه‌نگاری دوره صفوی نسبت به ادوار قبل از این دوره می‌باشد. این کتیبه‌ها از لحاظ مشخصات و ویژگیهای هنری با سایر کتیبه‌های عصر صفوی به خصوص کتیبه‌های ابنیه صفوی شهر اصفهان مشابهت دارند.

کتیبه‌های مزبور که در قسمتهای مختلف بناها مانند ایوانها، گنبدها، صحنها و صفاها واقع شده اند، غالباً به خط ثلث سفید بر روی زمینه کاشی لاجوردی تحریر یافته اند که این خصوصیت یکی از تحولات مهم کاشیکاری این دوره به شمار می‌رود. جنس این کتیبه‌ها اکثراً کاشی می‌باشد که به دو صورت کاشی معرق و هفت رنگ ساخته شده اند. مضمون این کتیبه‌ها در بر گیرنده آیات و سوره های قرآنی، احادیثی از ائمه اطهار(ع) و همچنین متون مربوط به تعمیر ابنیه ساخته شده ادوار قبل در دوره صفویان می‌باشد، که توسط هنرمندان معروفی مانند علیرضا عباسی و محمد رضا امامی نوشته شده‌اند.

در مجموع، با توجه به بررسیهای انجام شده بر روی این کتیبه‌ها می‌توان گفت که هنر کتیبه نگاری دوره صفوی به مانند سایر شاخه‌های هنری این دوره، تغییرات و تحولات عمده‌ای را به خود دیده و هم مضمون و هم سبک نگارش خطوط آنها تحول یافته است.

واژگان کلیدی: کتیبه‌ها، آستان قدس رضوی، صفوی.

صفحه	فهرست مطالب	عنوان
۱		مقدمه
		کلیات
۶		۱-تعریف مسئله و بیان سؤالهای اصلی تحقیق
۷		۲-سوابق مربوطه
۸		۳-فرضیه ها
۸		۴-هدفها
۹		۵-روش انجام تحقیق
		فصل اول: ۱-۱-خراسان
۱۱		۱-۱-۱-وجه تسمیه خراسان
۱۲		۱-۱-۲-جغرافیای تاریخی خراسان
۱۵		۱-۱-۳-سابقه تمدنی خراسان
		۱-۲-شهر مقدس مشهد
۱۷		۱-۲-۱-موقعیت جغرافیایی مشهد
۱۸		۱-۲-۲-وجه تسمیه مشهد
۱۸		۱-۲-۳-سابقه تاریخی مشهد
		فصل دوم: صفویان
۲۳		۱-۲-تاریخ مختصر صفویان
۲۴		۲-۱-۱-شاه اسماعیل اول
۲۵		۲-۱-۲-شاه طهماسب اول
۲۶		۲-۱-۳-شاه اسماعیل دوم
۲۶		۲-۱-۴-محمد خدابنده
۲۶		۲-۱-۵-شاه عباس اول
۲۸		۲-۱-۶-شاه صفی اول
۲۹		۲-۱-۸-شاه سلیمان
۲۹		۲-۱-۹-شاه سلطان حسین

صفحه	عنوان	فهرست مطالب
۵۶	۴-۲-۲- اهمیت کتیبه‌ها.....	
۵۶	۴-۲-۳- کتیبه‌نگاری در ایران دوران اسلامی.....	
۵۸	۴-۲-۴- قدیمی ترین کتیبه‌ها در ایران دوران اسلامی.....	
۵۹	۴-۲-۵- جنس کتیبه‌های بناهای دوران اسلامی ایران.....	
۵۹	۴-۲-۶- مضامین کتیبه‌های اینیه دوران اسلامی.....	
۶۱	۴-۲-۷- تعریف هنرمند کتیبه‌نگار در معماری اسلامی.....	
۶۱	۴-۲-۸- شیوه تهیه کتیبه در اندازه بزرگ.....	
۶۲	۴-۲-۹- شیوه تهیه کتیبه به طریقه هفت رنگ.....	
۶۲	۴-۲-۱۰- شیوه تهیه کتیبه به طریقه معرق.....	

فصل پنجم: کتیبه‌های صفوی حرم مطهر امام رضا(ع)

۶۵	۵-۱- کتیبه‌های گنبد مطهر.....	
۶۷	۵-۲- کتیبه‌های صحن عتیق.....	
۶۷	۵-۲-۱- کتیبه‌های ایوان امیر علی شیر نوایی.....	
۶۸	۵-۲-۲- کتیبه‌های ایوان عباسی.....	
۷۰	۵-۲-۳- کتیبه‌های ایوان شرقی صحن کهنه.....	
۷۳	۵-۲-۴- کتیبه‌های ایوان غربی صحن کهنه.....	
۷۶	۵-۲-۵- کتیبه‌های صفه‌های صحن عتیق.....	
۷۹	۵-۳- کتیبه‌های صفوی مسجد گوهرشاد.....	
۷۹	۵-۳-۱- کتیبه‌های ایوان مقصوره.....	
۸۲	۵-۳-۲- کتیبه‌های ایوان شمالی.....	
۸۴	۵-۳-۳- کتیبه‌های ایوان شرق.....	
۸۵	۵-۳-۴- کتیبه سر در ورودی شبستان غربی مسجد گوهرشاد.....	
۸۶	۵-۴- کتیبه‌های صفوی مسجد بالاسر.....	

فصل ششم: نتیجه‌گیری و پیشنهادها

۹۱	۶-۱- نتایج و یافته‌ها.....	
۹۹	۶-۲- پیشنهادها.....	

١١٨ منابع و مأخذ

١٢٧ ضمیمه

فهرست تصاویر داخل متن

عنوان تصویر	صفحه
تصویر ۱- نقشه خراسان بزرگ و توابع آن	۲۱
تصویر ۲- نقشه استان خراسان به تفکیک شهرستان در حال حاضر	۲۲
تصویر ۳- حدود قلمرو ایران در دوران صفویان	۳۸
تصویر ۴- وضعیت حرم مطهر رضوی در دوره صفویان	۳۹
تصویر ۵- مجموعه بناهای حرم مطهر امام رضا (ع) در اواخر دوران قاجار	۵۰

فهرست تصاویر خارج از متن

عنوان تصویر	صفحه
تصویر ۱- کتیبه دور گنبد مطهر امام رضا (ع) به خط علیرضا عباسی	۱۰۱
تصویر ۲- نمایی نزدیک از گنبد مطهر و کتیبه‌های اطراف آن	۱۰۱
تصویر ۳- کتیبه داخل یکی از ترنج‌های دور گنبد مطهر	۱۰۲
تصویر ۴- ایوان طلای صحن عتیق (ایوان علی شیر نوایی)	۱۰۳
تصویر ۵- کتیبه یک قطعه سنگ هلالی، بالای در ایوان شرقی صحن عتیق	۱۰۳
تصویر ۶- کتیبه واقع در زیر طاق ایوان غربی صحن انقلاب	۱۰۴
تصویر ۷- کتیبه واقع در بالای در ورودی ایوان غربی صحن انقلاب از طرف بست بالا	۱۰۴
تصویر ۸- کتیبه واقع در زیر طاق ایوان غربی صحن عتیق	۱۰۵
تصویر ۹- کتیبه صفة دست راست صحن عتیق بطرف بست پایین	۱۰۵
تصویر ۱۰- ابتدای کتیبه صفة دست چپ صحن عتیق بطرف بست پایین	۱۰۶
تصویر ۱۱- ادامه کتیبه صفة دست چپ صحن عتیق بطرف بست پایین	۱۰۶
تصویر ۱۲- انتهای کتیبه صفة دست چپ صحن عتیق بطرف بست پایین	۱۰۷
تصویر ۱۳- کتیبه واقع در صفة ای که از آن به گنبد الله وردیخان می رود	۱۰۷
تصویر ۱۴- کتیبه واقع در پیشانی ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد	۱۰۸
تصویر ۱۵- کتیبه واقع در قسمت بالایی ساقه گنبد ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد	۱۰۸
تصویر ۱۶- کتیبه واقع در نمای بدنه قسمت چپ ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد	۱۰۹

- تصویر ۱۷- کتیبه واقع در بالای طاقنماهای ردیف بالا در قسمت راست ایوان مقصوره
 گهرشاد..... ۱۰۹
- تصویر ۱۸- کتیبه واقع در پیشانی ایوان شمالی مسجد گهرشاد..... ۱۱۰
- تصویر ۱۹- دو کتیبه واقع در نمای ایوان شمالی مسجد گهرشاد..... ۱۱۰
- تصویر ۲۰- کتیبه واقع در داخل ایوان شمالی مسجد گهرشاد در بالای دری که از آنجا به
 دارالسیاده می روند..... ۱۱۱
- تصویر ۲۱- کتیبه واقع در طرف چپ داخل طاق نما در داخل ایوان شمالی مسجد
 گهرشاد..... ۱۱۱
- تصویر ۲۲- ابتدای کتیبه سردر ورودی شبستان غربی مسجد گهرشاد..... ۱۱۲
- تصویر ۲۳- ادامه کتیبه سردر ورودی شبستان غربی مسجد گهرشاد..... ۱۱۲
- تصویر ۲۴- ادامه کتیبه سردر ورودی شبستان غربی مسجد گهرشاد..... ۱۱۳
- تصویر ۲۵- انتهای کتیبه سردر ورودی شبستان غربی مسجد گهرشاد..... ۱۱۳
- تصویر ۲۶- ابتدای کتیبه سردر ورودی مدرسه پریراد..... ۱۱۴
- تصویر ۲۷- ادامه کتیبه سردر ورودی مدرسه پریراد..... ۱۱۴
- تصویر ۲۸- ادامه کتیبه سردر ورودی مدرسه پریراد..... ۱۱۵
- تصویر ۲۹- ادامه کتیبه سردر ورودی مدرسه پریراد..... ۱۱۵
- تصویر ۳۰- ادامه کتیبه سردر ورودی مدرسه پریراد..... ۱۱۶
- تصویر ۳۱- انتهای کتیبه سردر ورودی مدرسه پریراد..... ۱۱۶
- تصویر ۳۲- ابتدای کتیبه سردر ورودی مدرسه خیراتخان..... ۱۱۷
- تصویر ۳۳- ادامه کتیبه سردر ورودی مدرسه خیراتخان..... ۱۱۷
- تصویر ۳۴- ادامه کتیبه سردر ورودی مدرسه خیراتخان..... ۱۱۸
- تصویر ۳۵- انتهای کتیبه سردر ورودی مدرسه خیراتخان..... ۱۱۸

مقدمه و کلیات

«مقدمه»

هنر ایران در دوران اسلامی، هنری است مقدس که در کوچکترین اجزاء آن می توان نشان عشق به ذات یکتای الهی را مشاهده نمود. با وجود خساراتی که از هجوم اعراب متوجه ایران شد، اما به جای آن با ورود دین مبین اسلام و به همراه آن ورود خط عربی، تحول شگرفی در هنر این سرزمین پدید آمد. این خط که پس از احکام قرآن و فرامین پیامبر، تبدیل به مهمترین عامل وحدت بین مسلمانان شده بود، حاوی مضامین الهی و مذهبی بود و به همین جهت به سرعت در بین مسلمانان رواج یافت و به تدریج به اصلی ترین و مقدسترین نوع هنرهای اسلامی یعنی خوشنویسی تبدیل شد.

این هنر از همان اوایل دوره اسلامی به شاخه‌ای از دانش با قواعد دقیق و شاخه‌ای از هنر با کاربرد فراوان تبدیل شد و هنرمندان خلاق مسلمان بخصوص هنرمندان ایرانی با توجه به پشتوانه هنری دوران قبل از اسلام و با پی بردن به خواص تزئینی خط عربی، زیباترین جلوه‌های هنر اسلامی را با استفاده از آن بوجود آوردند. باید توجه داشت که در دوران اسلامی ایران شیوه تزئین نسبت به دوره قبل از اسلام